

ՌԻՏԱԼԱՆ ՅԱԿԱՆՅԱՆ

ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (Ք.Ա. VIII-VII Դ.Դ.)

Ք.ա. VIII-VII դարերի ընթացքում Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցան այնպիսի դարակազմիկ իրադարձություններ, որոնք միտված էին ձևափոխելու և վերադասավորելու տարածաշրջանի քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունը՝ հիմնովին վերաձևելով էթնոքաղաքական քարտեզը: «էթնոքաղաքականությունը»¹ որպես

¹ Եզրույթի՝ քաղաքագիտության մեջ որպես առանձին ճյուղի ծագումը կապվում է քաղաքագետ Մ. Պարենտիի (Parenti M., Ethnic and Political Attitudes, Arno, 1975) անվան հետ՝ 1967 թ.: 1980-ական թթ. այն զարգացրին Ռ. Ռոկետտն ու Ջ. Ռոշիլդը: Վերջինս էլ մշակեց էթնոքաղաքագիտության հիմնական տեսությունները (Rothschild J., Ethnopolitics: a conceptional framework, New York, 1981): Փաստացի այն իր մեջ ներառում է էթնոլոգիան և քաղաքագիտությունը: Այն ուսումնասիրում է քաղաքական սուբյեկտիվությունը (քաղաքական կյանքում հասարակության մասնակցության հնարներն ու ճանապարհները), էթնոազգային կազմավորումների (ազգերի, էթնիկական փոքրամասնությունների և այլն) հարաբերությունները ինչպես միմյանց, այնպես էլ նրանց հարաբերությունը պետության հետ, ինչպես նաև պետության վերաբերմունքը միջազգային հարաբերությունների կարգավորմանը և միջէթնիկական հարաբերություններին: Էթնոքաղաքականությունը ազգությունների և էթնիկական խմբերի միջև փոխհարաբերությունների կարգավորման նպատակով նպատակաուղղված քաղաքականությունն է, որն իրականացվում է պետության կողմից մշակված հատուկ քաղաքականությամբ: Այն պետության և քաղաքական խմբավորումների քաղաքականությունն է ինչպես տարբեր ազգությունների, այնպես էլ երկրի ներսում ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ: Իսկ ըստ մեկ այլ ամերիկյան սոցիոլոգ Պ. Վան դեն Բերգի՝ էթնոքաղաքականությունը պետության և էթնիկական խմբերի միջև տեղի ունեցած փոխհարաբերություններն են, որոնք գտնվում են ոչ հավասար պայմաններում: Իսկ այդ փոխհարաբերություններում հիմնական հարցը հանդիսանում է իշխանության հարցը: Այդ իսկ պատճառով, նրա կարծիքով՝ ուսումնասիրել էթնոքաղաքականությունը նշանակում է ուսումնասիրել այն, թե ինչպիսի էթնիկական խմբեր և հետաքրքրություններ են ներկայացված պետական իշխանության կառուցվածքում, ինչպիսին է էթնոսների դերը որպես քաղաքական գործոն պետությունների և նրանց տարածքում բնակվող էթնոսների միջև փոխհարաբերությունները: «էթնոքաղաքագիտություն» եզրույթը ինքնին ենթադրում է, որ այստեղ գլխավոր դերում հանդես է գալիս էթնիկական հանրությունը՝ էթնիկական

գիտություն ուսումնասիրում է մի կողմից էթնիկական, մյուս կողմից քաղաքական իրականությունը: Այս եզրույթը գիտության նորաբանությունների շարքին է պատկանում և ունի շուրջ կեսդարյա պատմություն: Լինելով դարաշրջանի ծնունդ՝ այն միտված էր բացահայտելու և կարգավորելու միջազգային էթնոքաղաքական հակամարտությունները: Սակայն այն իր բնույթով միտված չէ կարգավորելու լոկ էթնոքաղաքական հակամարտությունները, այսինքն՝ այն կարգավորիչ գործոն լինելուց զատ ունի նաև այլ տարբերակիչներ:

Ելնելով էթնոքաղաքականության՝ որպես օբյեկտիվ գործընթացի հանգամանքից, որը ներառում է պատկանելիությունը տվյալ էթնոսին և քաղաքական կյանքում նրա դրսևորման ձևերին, այդուհանդերձ պետք է ընդգծել, որ այս երևույթն առկա է շուրջ հինգ հազարամյակ, և առաջացել է պետությունների հետ զուգահեռ՝ կապված նրա վարած ներքին և արտաքին քաղաքականության հետ: Երևույթը սկսում է ավելի ընգծված բնույթ կրել տվյալ պետության արտաքին նվաճումների և օտար բնակչության գերեվարման ժամանակ: Այս ժամանակահատվածում ընդգծված բնույթ է կրում նաև «յուրային» և «օտար» կամ «սեփական» և «ոչ սեփական» հակադրությունը փոխհարաբերությունում: Ըստ երևույթին, այն ի հայտ է եկել կոսմոգոնիական պատկերացումների հետ միաժամանակ և անմիջականորեն՝ հասարակության ներսում շերտավորման հետ: Քաղաքակրթությունը հին հասարակության մարդկանց աշխարհայացքում վերջանում էր տվյալ քաղաք-պետության պարիսպներից անդին: «Սեփական» և «ոչ սեփական» հասկացողությունն առկա էր բոլոր քաղաքակրթություններում: Փաստացի «էթնոքաղաքականություն» եզրույթն այստեղ հանդես է գալիս որպես կոնկրետ պետության ներսում ոչ էթնիկ բնակչության նկատմամբ տարվող քաղաքականությունը և որպես պետության

խումբը, որը միանշանակորեն հետապնդում էր որոշակի քաղաքական նպատակներ: Այսպիսով, էթնոքաղաքականությունը՝ որպես օբյեկտիվ գործընթաց, ներառում է պատկանելիությունը տվյալ էթնոսին և քաղաքական կյանքում նրա դրսևորման ձևերին: St'u Майборода А., Зарубежная этнополитология о природе национальных движений, Философская и социологическая мысль, 1991, 12, с. 69-81.

արտաքին քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս՝ կապված գանգվածային վերաբնակեցումների հետ: Այս առումով, հիշյալ ժամանակահատվածում և տարածաշրջանում հիմնական գործող ուժը Ասորեստանն էր, որպես տարածաշրջանի էթնիկական պատկերի ձևախախտման կարևորագույն գործոն: Այս նույն ժամանակաշրջանին են վերաբերում Ասորեստանի քաղաքական ու տնտեսական վերելքը, նրա վերածվելը որպես համաշխարհային գերտերության ու անկումը, Վանի թագավորության անկումը, Նորբաբելոնյան թագավորության ստեղծումը, Բաբելոնիայի, Եգիպտոսի և Մարաստանի պայքարը գերիշխանության համար և նույն տարածաշրջանի նվաճումը պարսիկների կողմից: Մերձավոր Արևելքում վերոնշյալ գործողությունները հիմնականում առնչվում են Ասորեստանի և Վանի թագավորության վարած արտաքին ու ներքին քաղաքականության հետ: Փաստացի քաղաքական և մասամբ էլ մշակութային առումով տեղի ունեցան լուրջ տեղաշարժեր: Առաջնությունը սեմական տարրից անցավ հնդեվրոպական տարրին: Բավականին երկար ժամանակ Մերձավոր Արևելքում այս տարրը պահպանեց իր գերիշխանությունը:

Տարածաշրջանի էթնոքաղաքական պատկերի փոփոխության լուսաբանման գործում պետք է հաշվի առնել այն կարևոր հանգամանքը, որ նրա ընթացքը շաղկապված էր տարածաշրջանի պետությունների արտաքին և ներքին քաղաքականության հետ: Այստեղ կարևորվում է ոչ միայն էթնոքաղաքական տեղաշարժերի (գաղթեր) խիստ ընդգծված ուղղորդվածությունը, այլև՝ կոնկրետ միգրացիաները (էթնոքաղաքական խոշոր տեղաշարժեր, որոնք վերափոխեցին ամբողջ տարածաշրջանի պատկերը. որոշ վերապահումներով կարելի է առանձնացնել Ք.ա. XIII-XII և Ք.ա. VIII-VI դդ. տեղի ունեցած տեղաշարժերը) որպես այդպիսին: Եվ եթե առաջինն ուներ խիստ ընդգծված ուղղորդվածություն, ապա երկրորդի համար որպես բնութագրիչ ծառայում են «սահմանափակ» և «առավել ընդգրկուն» ածականները:

Միգրացիոն երևույթները հայտնի են վաղ ժամանակաշրջանից, և բավականին մեծ է նրանց թողած ազդեցությունն այս կամ այն տարածաշրջանի ընդհանուր պատկերի վրա: Նրանք կարևոր դերակատարում են ունեցել նոր էթնիկական կազմավորումների

ձևավորման և տնտեսական ու մշակութային կապերի զարգացման մեջ: Միգրացիաների պատճառները զանազան են՝ բնակլիմայական, տնտեսական, քաղաքական և այլն: Միգրացիաները, որպես կանոն, ո՛չ միայն ձևափոխում էին ներթափանցվող տարածաշրջանի առկա միջավայրն ու ընդարձակում կամ նվազեցնում իրադարձությունների դաշտը, այլև՝ կարևոր փոփոխություններ էին ներմուծում տարածաշրջանի այլ էթնիկ մասնակիցների կամ արդեն տեղաբաշխվածների կոնկրետ դասավորություններում: Վերադասավորում էին այն կամ էլ վերածնունդ՝ բաժանելով և դեպի հեռավոր ծայրամասերը մղելով հարևաններին: Լեզվամշակութային առումով տեղի էր ունենում նաև խիստ դրական մի գործընթաց, որի ընթացքում խաչասերվում էին նախկինում իրարից հեռացած բարբառները: Երևույթի առումով բավականին ուշագրավ է Ա. Քոսյանի մոտեցումը, որը ներկայացված է երկու հայեցակետերով.

1. էթնիկական տեղաշարժեր միևնույն էթնոքաղաքական միավորի ներսում՝ սահմանափակ միգրացիաներ,

2. էթնիկական տեղաշարժեր մի էթնոքաղաքական միավորից մեկ այլ միավոր՝ միջոգիոնալ միգրացիաներ²:

Այս երկու հայեցակետերն էլ քննարկվող ժամանակաշրջանում հատուկ էին և՛ Վանի թագավորությանը, և՛ Ասորեստանին:

Մերձավորարևելյան այս երկու տերությունների վարած ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը և պայքարը հեգեմոնիայի համար ենթադրել է տալիս մի այնպիսի ռազմական մեքենայի գոյության մասին, որն իր մեջ պետք է ներառեր մի յուրօրինակ գերատեսչություն, որը ակտիվ ռազմական գործողությունների հրահանգներ տալուց բացի, պետք է զբաղվեր նաև էթնիկական հարցերով: Գտնում ենք, որ այն կարող էր կենտրոնացած լինել «պալատական վարչության» ձեռքում³, որտեղից ղեկավարում էր պետությունը և գտնվում էր *rab ummāni*-ի ձեռքում: Ըստ երևույթին «*rab ummāni*»-ի գործակալությունը

² Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 185-186:

³ The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (այսուհետ՝ CAD), U and W, 2010, vol. XX, pp. 102-115; Оппенхейм А., Древняя Месопотамия, Москва, 1990, с. 80-81.

կարելի է համեմատել Աքեմենյան իրանում և Հայաստանում կիրառվող «hazarapati»⁴ «հազարապետի» գործակալության և հունականացված χιλιάρχος-ի պաշտոնի հետ⁵:

Ասորեստանում Թիգլաթպալասար III-ի (Ք.ա. 745-727 թթ.) եռանդուն գործունեության շնորհիվ կառավարման հենց առաջին տարում կատարվեցին ռազմական և վարչական բարեփոխումներ, որոնց արդյունքում Ասորեստանը կարողացավ դուրս գալ քաղաքական այն քաոսից, որում հայտնվել էր շուրջ կես դար առաջ: Ամենայն հավանականությամբ, հենց այս բարեփոխումների արդյունքում է, որ ծնունդ առավ «**համաշխարհային**» տերության գաղափարը:

Այդ բարեփոխումների և ամբողջապես նորովի վերակազմավորված բանակի շնորհիվ է, որ Առաջավոր Ասիայում, և մասնավորապես Արևելյան Փոքր Ասիայում ու Հյուսիսային Սիրիայում՝ Վանի թագավորության և Ասորեստանի միջև գերիշխանության համար մղվող պայքարը ավարտվեց վերջինիս հաղթանակով⁶:

Ք.ա. 743 թ. Քիշտանի և Խալպիի ճակատամարտերում հակասորեստանյան խմբավորումը Վանի թագավոր Սարդուրի II-ի (Ք.ա. 764-735 թթ.) գլխավորությամբ պարտություն կրեց: Հաղթանակը Թիգլաթպալասար III-ին լայն հնարավորություն ընձեռեց արևելյան Փոքր Ասիայում և Սիրիայում Ասորեստանի սասանված հեղինակությունը վերականգնելու համար: Ք.ա. 729 թ. Թիգլաթպալասար III-ը ջախջախելով քաղղեացիներին՝ գրավեց Բաբելոնիան: Վերջինս միացվեց Ասորեստանին, իսկ Թիգլաթպալասար III-ը դարձավ նրա թագավորը՝ Պոլու անվամբ⁷:

⁴ Junge J.P., Hazarapatiš, Klio, 1940, Band 34, S. 13-38.

⁵ Արոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 496-497: Фрай Р., Наследие Ирана, Москва, 1972, с. 139; Дандамаев М., Луконин В., Культура и экономика Древнего Ирана, Москва, 1980, с. 123.

⁶ Salvini M., Geschichte und Kultur Urartäer, Darmstadt, 1995, S. 72-78; Barnet R.D., Urartu, The Cambridge Ancient History (այսուհետ՝ CAH), III/1, 1982, pp. 348-350; Astour M., The Arena of Tiglath-pileser III's campaign against Sarduri II (743 B.C.), Assur, 2/3, 1979, pp. 69-91.

⁷ Brinkman J.A., A Political History of Post-Kassite Babylonia 1158-722 B.C., Roma, 1968, p. 240 n. 1544.

Անհրաժեշտ ենք համարում նաև հակիրճ անդրադառնալ Ք.ա. VIII դ. վերջին ասսորական հասարակությունում տիրող իրավիճակին: Այսպես. ասսորական հասարակությունում իշխանությունը պատկանում էր ազնվական-աստիճանավորների վերնախավին, որոնք անմիջականորեն կապված էին բանակի և կայսերական վարչակազմի հետ: Նրանք անմիջական եկամուտներ էին ստանում նվաճված տարածքների շահագործումից: Նվաճված տարածքներից որոշ շրջաններ էին կցվում կոնկրետ վարչական պաշտոններին, այնպես, որ այդ տարածքներից գանձված հարկերը ստացվում էին որպես համապատասխան պաշտոնյայի կողմից նվիրատվություն: Բացի այդ, ռազմական և քաղաքացիական վարչակազմի խոշոր ներկայացուցիչները ռազմավարից ու հարկերից որոշակի մասնաբաժին էին ստանում: Նրանք իրենց մասնաբաժինն ունեին նույնիսկ, ընդհանուր առմամբ վերցրած, ենթակա պետություններից ստացված հարկերից, իսկ վարչական բարեփոխումներից հետո՝ տվյալ մարզային տարածքներից: Ասսորական պաշտոնյաների վերնախավը տիրում էր նաև մանր, սակայն տերության տարբեր շրջաններում բազում կալվածքների:

Այս առումով Պ. Բեդֆորդը իրավացիորեն նշում է, որ տնտեսության կառավարական մասնաբաժնի հիմքը նահանգային համակարգն էր:

Այսպես. նահանգային կառավարությունը պատասխանատու էր իր նահանգի հարկահավաքման (բանակին զինվորների տրամադրումը, բանակի համար նախատեսված հարկը, քաղաքներում աշխատանքների կազմակերպման համար սևագործների տրամադրումը, և այլն) գործի կազմակերպման համար: Նահանգային կառավարության նկատմամբ նմանատիպ պարտավորություններ էլ իր հերթին կրում էր գյուղական համայնքային տեսուչը և այլն⁸:

Տաճարները նույնպես ունեին խոշոր կալվածքներ և մեծ քանակությամբ ստրուկներ: Ընդհանրապես տաճարային տնտեսությունները բավականին ընդարձակ էին և ունեին ներքին բարդ կառուցվածք: Ստրուկների թիվն այստեղ գնալով ավելանում էր

⁸ Bedford P., *Empire and Exploitation: The Neo-Assyrian Empire*, Social Science History Institute, Stanford University, May 21-22, 2001, p. 10f.

արքայի և մասնավոր անձանց կողմից նվիրատվությունների միջոցով: Տաճարները համապետական հարկեր չէին վճարում և կարծես թե ոչ մի պարտավորություն չէին կրում, դեռ ավելին՝ հատուկ առանձնացված տարածքներից, նրանք նույնպես հարկեր էին ստանում: Փաստացի տաճարային ղեկավարությունը, բացի համայնքային կառավարումից իր իշխանությունն էր փորձում տարածել այս կամ այն շրջանների վրա՝ միաժամանակ զբաղվելով նաև հասարակական կյանքի կարգավորմամբ: Տաճարներում կուտակված հարստության չափերի մասին պատկերացում ունենալու վերաբերյալ բավական է հիշել միայն այն, որ Ք.ա. 702-689 և 652-648 թթ. բաբելոնացիներն էսագիլայի տաճարի հարստությունն օգտագործեցին՝ վճարելու էլամցիներին Ասորեստանի դեմ պայքարում իրենց միանալու համար: Աշշուր քաղաքը Բաբելոնիայի Սիպպար, Նիպպուր, Բաբելոն և այլ քաղաքների օրինակով ուներ արտոնյալ կարգավիճակ և ազատված էր համապետական հարկերից: Ասորեստանում շուտով նույն կարգավիճակը ստացավ նաև Խառանն ու այլն:

Ինչևէ, Թիգլաթպալասար III-ի հաջորդները շարունակեցին նրա քաղաքականությունը՝ Ասորեստանը վերածելով հսկայածավալ կայսրության: Սալմանասար V-ի (Ք.ա. 727-722 թթ.) և մասնավորապես Սարգոն II-ի (Ք.ա. 722-705 թթ.) կառավարման ընթացքում «**համաշխարհային**» տերության գաղափարը մտավ ավարտական փուլ: Թիգլաթպալասար III-ի, Սալմանասար V-ի և Սարգոն II-ի ակտիվ արտաքին քաղաքականության արդյունքում Առաջավոր Ասիայի էթնոքաղաքական քարտեզը վերածանա ենթարկվեց:

Նոր էթնոքաղաքական քարտեզի ձևավորումն ուներ բավականին հեռու գնացող ծրագրեր՝ իր դրական և բացասական կողմերով: Այն հղի էր բազմաթիվ կործանարար վտանգներով, սակայն հաջողված էր ուժեղ արքայական իշխանության և կենտրոնաձիգ պետության դեպքում⁹: Խնդիրն այն քաղաքականության մեջ էր, որ վարում էին Ասորեստանի թագավորները նվաճված տարածքների և նրանց

⁹ Lambert W.G., The Reigns of Aššurnāṣirpal II and Shalmaneser III: An Interpretation, Iraq, 1974, vol. 36, 1/2, pp. 103-109.

բնակչության նկատմամբ: Այն արմատապես փոփոխման էր ենթարկվել՝ ձեռք բերելով որակապես նոր երանգներ: Նախկինում Ասորեստանի թագավորները նվաճված տարածքների նկատմամբ սահմանափակվում էին քաղաքական գերիշխանության հաստատմամբ, որն ամրագրվում էր հատուկ պայմանագրով՝ Ասորեստանի թագավորի և տեղական արքայիկի միջև:

Նոր ներքին և արտաքին քաղաքականությունը ձևավորվեց հնի բացառման արդյունքում: Ասորեստանյան կայսրության պատմության մեջ սկսվում է մի նոր փուլ, որը կարելի է անվանել «*pax assyriaca*»: Կայսերական գաղափարախոսությունն էլ իր հերթին գործում էր ինչպես մի մեխանիզմ, որի նպատակը կայսրության որոշ չափով էլիտային մակարդակով միասնականություն տալն էր¹⁰:

Վերոհիշյալ խնդրին անդրադարձել է նաև Ա. Քոսյանը: Անդրադառնալով Արևելյան Փոքր Ասիայում ասորեստանցիների վարած քաղաքականությանը, որն էլ միաժամանակ, ընդհանուր առմամբ կարելի է տարածել նաև ամբողջ Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ, աղբյուրների համադրման արդյունքում նա գալիս է հետևյալ եզրակացության, որ նվաճված տարածքների նկատմամբ Ասորեստանի վերոհիշյալ քաղաքականության հիմքում ընկած էին հետևյալ կտրուկ միջոցառումները՝

1) տեղական արքայատոհմերի և ազնվականության ֆիզիկական բնաջնջում կամ բռնի փոխադրում Ասորեստան,

2) մարիոնետային վարչակազմի ստեղծում կամ ուղղակի ենթակայություն՝ ասորեստանյան կառավարչի գլխավորությամբ,

3) Ասորեստանից սեմական բնակչության բնակեցում¹¹:

Եթե վերոհիշյալ դիտարկումները, ընդհանուր առմամբ ճշմարտացի լինելով հանդերձ, տարածվում են հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան ուղղությունների վրա, ապա նույնը չի կարելի ասել հարավում և հարավ-արևմուտքում վարած քաղաքականության առումով: Այստեղ անհրաժեշտ է դառնում նշել ևս մեկ կարևոր միջոցառում, որն իր բնույթով ճիշտ երրորդ կետի հակառակ քաղաքականությունն է, այն է՝ տեղական բնակչության բռնի տեղահանում և Ասորեստանի

¹⁰ Bedford P., *Empire and Exploitation*, p. 23.

¹¹ Քոսյան Ա., Տուն Թորգոմայ (առասպել և իրականություն), Երևան, 1998, էջ 14-15:

ծայրամասային նահանգներում նրանց վերաբնակեցում: Ըստ երևույթին, այն առաջին անգամ կիրառվել է Եգիպտոսում, խեթերի մոտ, Միջագետքի այլ երկրներում, իսկ հետո Ասորեստանում և ապա Վանի թագավորությունում¹²:

Նորասորեստանյան ժամանակաշրջանում այս քաղաքականությունը նկատվում է Աշշուրնափրապալ II-ի (Ք.ա. 884-859 թթ.) կառավարման ընթացքում¹³: Բ. Օդետը, որը խնդրի վերաբերյալ առաջին հետազոտողներից է, գտնում է, որ առաջին անգամ որպես արտաքին քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս՝ զանգվածային վերաբնակեցումների քաղաքականությունը կիրառվել է Ասորեստանում՝ Թիգլաթպալասար III-ի կառավարման ժամանակաշրջանից սկսած¹⁴:

Սակայն, այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ այս երևույթների կիրառումը կոնկրետ արտաքին քաղաքականությունում որպես այդպիսին՝ առաջին անգամ հանդես է գալիս Վանի թագավորությունում՝ Մենուայի (Ք.ա. 810-786 թթ.) և Արգիշտի I-ի (Ք.ա. 786-764 թթ.) ժամանակաշրջանում¹⁵:

Երևույթի քննությունը մեզ ստիպում է ենթադրել, որ արտաքին քաղաքականության մեջ նրա **զանգվածային** կիրառումը հանդես է գալիս հենց Վանի թագավորությունում, և չի բացառվում նաև այն հանգամանքը, որ վերջինից էլ այն փոխառած լինեն ասորեստանցիները: Սակայն նվաճված տարածքների ու նրանց

¹² Oded B., Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, Wiesbaden, 1979, p. 2. Նույնի՝ Observations on Methodos of Assyrian Rule in Transjordan after the Tiglath-Pileser III, Journal of Near Eastern Studies, 1970, vol. 29, 3, pp. 177-186; Дьяконов И., Типы этнических передвижений в ранней древности (с конца IV по начало I тыс. до н.э.), Древний Восток (այսուհետ՝ ДВ), 4, 1983, с. 8.

¹³ Grayson A.K., Assyria: Ashur-Dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.), САВ, III/1, 1982, pp. 253-259.

¹⁴ Oded B., Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, p. 2; Gallagher R.W., Assyrian Deportation Propaganda, SAAB, VIII/ 2, 1994, pp. 57-65.

¹⁵ Վանի թագավորությունում նմանատիպ քաղաքականության վրա առաջին անգամ ուշադրություն դարձրեց Գ. Մելիքիշվիլին՝ Меликишвили Г., Некоторые вопросы социально-экономической истории Наири-Урарту, Вестник древней истории, 1951, 4, с. 22-40: Այստեղ հանգամանորեն նկարագրված է Վանի թագավորների կողմից իրականացված քաղաքականության սոցիալ-տնտեսական պատճառները:

բնակչության նկատմամբ երկու երկրների վարած քաղաքականությունը նույնական չէր: Ի տարբերություն աորեստանցիների, որոնք նվաճված ժողովուրդներին չէին պարտադրում իրենց մշակույթը, ապա ուրարտացիները ամեն կերպ ծգտում էին նվաճված ժողովուրդներին պարտադրել այն: Դա առավելապես կատարվում էր նվաճված ժողովուրդների շրջանում Խալդ աստծո պարտադիր պաշտամունքի ներմուծման ճանապարհով¹⁶:

Այսպիսով, նվաճված տարածքների նկատմամբ քաղաքականությունն արմատական փոփոխության ենթարկվեց: Նվաճված տարածքները մասնատվեցին առանձին շրջանների՝ նահանգների, որոնք մեծամասամբ ղեկավարվում էին ասորեստանցի ^{amēl}bel pīḫati-ների, այն է՝ նահանգների կառավարչների կողմից:

Մինչև Թիզլաթապալասար III-ի կողմից ձեռնարկված ռազմավարչական բարեփոխումները, նվաճված տարածքները վեր էին ածվում փոխարքայությունների և կառավարվում էին փոխարքաների՝ ^{amēl}šaknū-ների կողմից: Բարեփոխումների արդյունքում փոխարքայությունները բաժանվեցին ավելի մանր վարչաքաղաքական միավորների՝ մարզերի, որոնք էլ ղեկավարվում էին մարզային կառավարիչների՝ ^{amēl}bel pīḫati -ների կողմից¹⁷:

Ինչպես արդեն նշեցինք, նվաճելով տարբեր տարածքներ՝ Ասորեստանի թագավորները բնակչության նկատմամբ վարում էին զանգվածային վերաբնակեցման քաղաքականություն: Նմանատիպ քաղաքականության ընդհանրական բնութագրման համար որպես եզրույթ կարելի է օգտագործել աքքադերեն *nasāḫū* (*našāḫū*, *iss(š)uḫ*) բայը, որի հայերեն թարգմանությունն է՝ արմատախիլ անել, վնդդել, ոչնչացնել և այլն¹⁸: Իսկ նույն քաղաքականության «ուրարտական մոդելի» համար կարելի է որոշ վերապահումներով օգտագործել գրեթե

¹⁶ Дьяконов И., К вопросу о символе Халди, ДВ, 4, 1983, с. 190. Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կարգը, Երևան, 1990, էջ 33-37:

¹⁷ Postgate J.N., The Place of the Šaknu in Assyrian Government, Anatolian Studies, 1980, XXX, pp. 68-76.

¹⁸ CAD, vol. XI, N2, Chicago-Glückstadt, 1980, *nasāḫū*, pp. 1-15; W. von Soden, Akkadisches Handwörterbuch, Wiesbaden, 1972, III, 1286.

նույն իմաստը կրող ուրարտերեն *tamḫ(u)?, tašm(u)?, naḫ(u)?* բայերը, որն, ամենայն հավանականությամբ, նշանակում է «վերաբնակեցնել»¹⁹: Սակայն Վանի թագավորներն իրենց արձանագրություններում մեծամասամբ օգտագործում են *ag(u)* - տանել²⁰ և *par(u)* - բշել, բշել տանել բայերը²¹: Շատ հաճախ այս երկու բայերի կիրառությանը հանդիպում ենք միևնույն արձանագրությունում:

Որպես օրինակ նշենք Արգիշտի I-ի կողմից Ուրմիա լճից արևելք ընկած տարածքներ կատարած արշավանքի նկարագրությունից մեկ հատված՝

«29. *KUR*e-ba-ni a-ma-áš-tú-bi *URU*^{MEŠ} ḫar-ḫa-ar-šú-bi

30. 'a-še *LÚ*ú-e-di-a-ni iš-ti-ni-ni *pa-ru-ú-bi*

31. VII LIM VIII ME LXXIII *LÚ*ta-ar-šú-ú-a-ni šá-a-li-e

32. a-li-ki za-áš-gu-bi a-li-ki še-ḫi-ri a-gu-bi

33. II ME LXXX ANŠU.KUR.RA^{MEŠ} *pa-ru-bi* I ME I ANŠU.A.AB.BA^{MEŠ},

«29. Երկիրը հրի մատնեցի, քաղաքները ավերեցի,

30. տղամարդ և կին *բշեցի փարա*:

31. 7.873 մարդ տարվա ընթացքում:

32. Մի մասին սպանեցի, մյուսներին կենդանի *փարա*:

33. 280 ձի *բշեցի փարա*, 101 ուղտ»²²:

Հիմնախնդրի առումով ուրարտական արձանագրությունները և մասնավորապես Սարգուրի II-ի «Տարեգրությունը» մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում այն առումով, որ այստեղ առաջին

¹⁹ Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, 265 строка 3 и с. 409; Дьяконов И., Урартские письма и документы, Москва-Ленинград, 1963, с. 91; Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН), Ереван, 2001, 388, стк. 3, с. 466, 467; Salvini M., Corpus dei testi Urartei այսուհետև՝ CTU), vol. I, Roma, 2008, A10:3, p. 495.

²⁰ КУКН, 44 стк. 14-15 и стк. 9-10, с. 64-68; CTU, A5-9: 14-15, 9-10, pp. 199-200; КУКН, 52:4; 173:13,43; CTU, A5-2E: 4; A8-3: 13,43, և այլուր:

²¹ КУКН, 173, I, стк. 13-15, и стк. 30, с. 155-160; CTU, A8-3 I: 13-15, 30, pp. 332-333 և այլուր:

²² КУКН, 174 B2: 29-33; CTU, A8-2: 29-33.

անգամ խոսվում է նվաճված տարածքի բնակչությանն՝ Վանի թագավորություն վերաբնակեցնելու մասին՝

«4. e-di-ni ta-áš-mu-ú-bi **pa-ru-bi** e-er-hi-du-[bi]

5. ^{KUR}e-ba-ni-ú-ki-e»

«4. այնտեղից ես գերեցի (?), **քշեցի փարա**,

5. իմ երկրում բնակեցրի»²³:

Իհարկե այս ամենը չէր ենթադրում, որ Վանի մյուս թագավորները վերաբնակեցումներ էին կատարում ոչ հպատակ տարածքներում: Վանի թագավորությունում երևույթն առկա է ընդհուպ մինչև Ք.ա. VII դ. առաջին կեսը կամ մինչև Ռուսա II (Ք.ա. 685-660(?) թթ.): Հայտնի նմանատիպ վերջին արձանագրությունը պատկանում է հենց իրեն՝ Ռուսա II-ին՝

«3. ... ^mRu-sa-a-še ^mAr-giš-te-hi-n]i-še a-li **pa-ru-bi** ^{LÚ4.SAL}lu-tú-ni ^{KUR}lu-i-na-ni KUR-ni-i-[na?]»

«3. Ռուսա Արգիշտիորդին ասում է՝ ես թշնամական երկրից **քշեցի փարա** կանանց ... »²⁴:

Իսկ Ասորեստանում երևույթն առկա է ընդհուպ մինչև Աշշուրբանակալի (Ք.ա. 669-627 թթ.) կառավարումը ներառյալ՝

«14. nišē^{meš} ^{lu}Kir-bít ma-la áš-lu-lu

15. as-suḫ-ma qí-rib ^{lu}Mu-šur (Եգիպտոս - Ռ.Յ.) ú-ša-aš-bit²⁵»

«14. Կիրբիտ (Կիրբիտու՝ քաղաք Արևելյան Տիգրիսի շրջակայքում²⁶) քաղաքի բնակչությանը, այնքան ինչքան ես վերցրել եմ՝

15. տարա և բնակեցրի Եգիպտոսում»²⁷:

²³ КУКН, 241С, 4-5, стр. 234-238; СТУ, А 9-3 II, pp. 421-422.

²⁴ КУКН, 414, 3; СТУ, А 12-4, 3.

²⁵ Piepkorn A. C., Historical Prism of Ashurbanipal, I, Chicago, 1953, col. III, lines 14-15, p. 48.

²⁶ Grayson A.K., Assyrian and Babylonian Chronicles, New York, 1975, p. 258.

²⁷ Luckenbill D.D., Ancient Records of Assyria and Babylonia (այսուհետ՝ ARAB), vol. II, Chicago, 1927, 908, p. 351; Piepkorn A.C., Ashurbanipal, p. 49:14-15.

Եվս մի կարևոր հանգամանք, որին, սակայն, սույն հոդվածի շրջանակներում մանրամասն չենք անդրադառնա: Մենուայի (Ք.ա. 810-786 թթ.) արձանագրություններից մեկում (հիմնախնդրի առումով այն եզակի չէ) նշվում է, որ նվաճված երկրների՝ բնակչության տեղահանման ժամանակ տղամարդկանց տալիս էին զինվորներին, իսկ կանայք, ըստ երևույթին, բաժին էին հասնում թագավորին, տաճարներին ու ազնվականներին: Արձանագրության համապատասխան տողերը մեջ ենք բերում ամբողջությամբ՝

«14. [.....] ME LV ^{LÚ}ta-ar-šú-a-ni MU a-li-ké za-áš-gu-bi a-li-k[é]

15. [TI^{MEŠ} a-gu]-bi a-li 'a-še ma-nu a-ru-bi ^{LÚ}hu-ra-di-na-ú-[e]»

«14. [.....] հարյուր 55 մարդ մեկ տարվա ընթացքում: Մի մասին (ես) սպանեցի, իսկ մնացածին՝

15. կենդանի տարա: Նրանցից տղամարդկանց (ես) տվեցի ռազմիկներին»²⁸:

Նույն երևույթն առկա է նաև արձանագրության «Դիմային կողմում» որտեղ ներկայացված է Ալզինի երկրից Մենուայի կողմից գերության քշած մարդկային զանգվածների մասին՝

«8. ... II LIM I ME XIII ^{LÚ}ta-ar-šú-a-ni

9. [šn-a-li]-e a-li-ké za-áš-gu-ú-bi a-li-ké TI^{MEŠ} **a-gu-ú-bi**

10. ['a-še]-e a-li ma-a-nu a-ru-ú-bi ^{LÚ}hu-ra-di-na-ú-e^{MEŠ}»

«8. 2113 մարդ

9. մեկ տավա ընթացքում՝ մի մասին (ես) սպանեցի, մյուսին՝ կենդանի տարա:

10. Նրանցից տղամարդկանց (ես) տվեցի ռազմիկներին»²⁹:

²⁸ КУКН, 44:14-15; CTU, A5-9:14-15, 10. Երևույթը բավականին հետաքրքիր է՝ ակնկալում ենք հետազայում անդրադառնալ այս խնդրին: Նշենք միայն, որ ըստ երևույթին, այն իրենից ուժացում էր ներկայացնում և, ամենայն հավանականությամբ, տղամարդկանց և կանանց վերաբնակեցնում էին իրարից զատ և տարբեր տարածքներում, չնայած որ այն հաստատելու կամ ժխտելու համար չունենք ոչ մի փաստ: Sb'u նաև Меликишвили Г., Некоторые вопросы ..., Вестник древней истории, 1951, 4, с. 37.

²⁹ КУКН, 44:8-10; CTU, A5-9:8-10.

Ինչևէ, *nasāhu*-ի, այս պարագայում որպես եզրույթի, էությունը կայանում էր նրանում, որ նվաճելով նոր տարածքներ՝ բնակչությանը տեղահանում և վերաբնակեցնում էին հսկայածավալ տերության ծայրամասերում: Իսկ արդեն տեղահանված տարածքներում էլ վերաբնակեցնում էին այլ տարածքների բնակիչներին, որի արդյունքում կտրուկ փոփոխվում էր այդ տարածքների էթնիկական պատկերը³⁰:

Մենք այստեղ *nasāhu*-ն օգտագործում ենք որպես եզրույթ, սակայն այդ չի նշանակում, որ նշյալ բայը եզակի է: Բ. Օդետը խնդրո առարկա «արտաքսում» և «վերաբնակեցում» բառերի համար ընդգծել է աքաղերեն շուրջ քսան բայ³¹: Այդ բայերից, սակայն քիչ ավել կամ պակաս գործածական են *abāku* - տանել, հեռացնել, գերության քշել³², *ramū* - բնակեցնել³³, *šabātu*³⁴ և այլ բայեր: Մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում նաև *šallātu* (*šallatu*, *šallūtu*) բայի օգտագործումը³⁵, որն ըստ Բ. Օդետի վերաբերում է զուտ մարդկային վերաբնակեցումներին, բայց կան դեպքեր, երբ այդ բառը օգտագործվում է նաև ավարի առումով³⁶:

Նվաճված տարածքների բնակչությունը և նոր վերաբնակեցվածներն իրավական տեսանկյունից հավասարվում էին «Ասորեստանի մարդկանց»՝ ուժե *maššur* կամ «Երկրի մարդկանց»՝ ուժե *maši* հետ, սակայն սկզբունքորեն տարբերվում էին բնիկ աշտուրացիներից՝ *mar'e maššur*՝ «Ասորեստանի զավակներից»: Նրանց անվանում էին *šūm*, *nakru*՝ օտարներ, *muṣṣarbu*՝ գաղթականներ և այլն: Այսպիսով, *nasāhu*-ի քաղաքականությունն իրենից մի տեսակ էթնիկական ծուլում կամ **Assyrianization** էր ներկայացնում:

Ասորեստանի թագավորները նախընտրում էին տեղահանվածներին վերաբնակեցնել ոչ մեծ և մասնատված խմբերով

³⁰ Մանրամասն տե՛ս Zadok R., On the Ethnolinguistic Composition of the Population of Assyria Proper in 9th-7th Centuries B.C., Assyria im Wandel der Zeit, Heidelberg, 1992:

³¹ Oded B., Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, p. 5.

³² CAD, vol. I, A, 1964, *abāku* հոդվածը, pp. 3-9.

³³ CAD, vol. XIV, R, 1999, *ramū* հոդվածը, pp. 127-147.

³⁴ CAD, vol. XVI, š, 1962, *šabātu* հոդվածը, pp. 5-41.

³⁵ Borger R., Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien, Graz, 1956, S. 33:27, 36.

³⁶ Oded B., Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, p. 7.

կամ նույնիսկ ընտանիքներով՝ ըստ հնարավորության մի տարածքում համախմբելով էթնոլեզվական առումով տարբեր մարդկանց խմբեր:

Տեղահանված բնակչությանը նոր տարածքներում վերաբնակեցնում էին արքայական, տաճարական և նույնիսկ մասնավոր անձանց հողատարածքներում: Նրանք պաշտոնապես համարվում էին *wardu ša šarrim*՝ արքայական ստրուկներ³⁷, սակայն միաժամանակ անձնապես ազատ էին և համարվում էին Ասորեստանի ազատ քաղաքացի՝ *awilum* և կարող էին շարժական և անշարժ գույք ունենալ, զինվորագրվել բանակում, վարել ինքնուրույն տնտեսություն և նույնիսկ՝ ծառաներ ունենալ³⁸:

Ք.ա. VIII դ. վերջերից Առաջավոր Ասիայում կրկին սկսված ժողովուրդների տեղաշարժերը Ք.ա. VII դ. առաջին քառորդին ընդգրկեցին բավականին խոշոր մասշտաբներ՝ կիմմերներ, սկյութներ, արամեացիներ, Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջաններում հնդեվրոպական ցեղեր ու ժողովուրդներ, և այլն: Այս բնական տեղաշարժերն էլ ավելի ընդգրկված բնույթ ստացան ասորեստանցիների կողմից *nasānu*-ի քաղաքականության կիրառման արդյունքում:

Nasānu-ի քաղաքականությունը, օրինակ, արամեացիների և հրեաների առումով չարդարացրեց իրեն: Խնդիրն այն էր, որ Սիրիայից արամեական ցեղերի խոշոր զանգվածներ վերաբնակեցվեցին Միջագետքում, որտեղ նրանց թիվը բավականին մեծ էր, իսկ այժմ հպատակվելով ասորեստանցիներին՝ նրանք տարածվեցին ամբողջ Միջագետքով մեկ: Բուն Ասորեստանի տարածքում նրանց թիվը բավականին պատկառելի էր³⁹:

Ք.ա. 722 թ.-ին ասորեստանցիները գրավեցին Իսրայելի մայրաքաղաք Սամարիան: Իսրայելական թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալ՝ վերածվելով ասսուրական նահանգի: Սարգոն II-ի հրամանով՝ Իսրայելից շուրջ 27.290 մարդ տեղահանվեց և

³⁷ Diakonoff I., *The Cities of the Medes; Ah, Assyria, Jerusalem, 1991*, p. 19.

³⁸ Մանրամասն տե՛ս Oded B., *Mass Deportations*, pp. 75-115: Նույն երևույթն առկա է նաև Վանի թագավորությունում՝ Меликишвили Г., *Наири-Урарту*, Тбилиси, 1954, с. 346.

³⁹ Tadmor H., *The Aramaization of Assyria: Aspects of Western Impact, Mesopotamien und seine Nachbarn*, Berlin, 1982, pp. 449-453; Zadok R., *On the Ethnolinguistic*, pp. 77-78.

վերաբնակեցվեց Միջագետքի ու Մարաստանի հեռավոր շրջաններում: Հրեաների տեղահանման մասին, սկսած Թիզլաթալասար III-ից մինչև Սինախներիթ (Ք.ա. 705-681 թթ.)՝ հիշատակություններ է պահպանվել նաև Աստվածաշնչում: Առաջինը վերաբերում է Թիզլաթալասար III-ի կողմից կատարած վերաբնակեցումներին՝ «Խորայելի թագաւոր Փակէէի (Պեկայ (Ք.ա. 740-732 թթ.) - Ռ.Յ.) օրերումն եկաւ Ասորեստանի Թագղաթփաղասար թագաւորը եւ առաւ Իյօնը, Աբէլ-բեթամաքան, Յանովէն, Կադէսը, Հասորը, Գաղաադը եւ Գալիլեան՝ Նեփթաղիմի բոլոր երկիրը, եւ նորանց գերի տարաւ Ասորեստան»⁴⁰: Ընդ որում, Աստվածաշնչում նշվում է նաև նրանց վերաբնակեցման վայրը՝ «Մարաց քաղաքներում»⁴¹:

Սարգոն II-ի կառավարման ժամանակաշրջանում նմանատիպ քաղաքականություն էր վարվում նաև Արևելյան Փոքր Ասիայում: Օրինակ, Թիլ-Գարիմմուից տեղահանվեց մոտ 5000 մարդ, որոնց տեղը վերաբնակեցվեցին Կամմանուից սուտիական ցեղերը⁴²: Իսկ Սինախներիթը շուրջ 150.000 բնակչի Բաբելոնիայից վերաբնակեցրեց Սամարիայում⁴³, իսկ նույն Հրեաստանից արտաքսեց շուրջ 200.150 մարդ⁴⁴:

Ըստ Արգիշտի I-ի «Խորխոռյան տարեգրության», ռազմագերիների ընդհանուր թիվը կազմել է ավելի քան 320 հազար մարդ, իսկ ըստ Սարգուրի II-ի «Տարեգրության»՝ շուրջ 200 հազար⁴⁵: Օրինակ, Ք.ա. 782 թ.-ին նորակառույց Էրեբունիում Արգիշտի I-ը վերաբնակեցրեց հաթիի և Ծուփանի երկրից շուրջ 6600 մարդ⁴⁶:

Նմանատիպ երևույթները թե՛ Ասորեստանում և թե՛ Վանի թագավորությունում բազմաթիվ էին, և հետևաբար հիմնախնդրին մեկ հոդվածի շրջանակներում անդրադառնալը հնարավոր չէ: Եվ եթե

⁴⁰ Դ Թագաւորաց, ԺԵ, 29-30, տե՛ս Աստուածաշունչ մատեան, Կոստանդնուպոլիս, 1896:

⁴¹ Դ Թագաւորաց, ԺԵ, 6-7; ԺԸ, 11-12:

⁴² ARAB, II, 80, 99, 137; Քոսյան Ա., Տոն Թորգոմայ, էջ 18-19:

⁴³ Isserlin B.S.J., The Israelites, Thames and Hudson, London, 1998, pp. 87-89.

⁴⁴ Luckenbill D.D., The Annals of Sennacherib, Chicago, 1924, p. 32:24-27.

⁴⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971, էջ 341:

⁴⁶ КУКН, 173-174.

Ասորեստանում զանգվածային վերաբնակեցումներն առաջին հերթին կրում էին քաղաքական⁴⁷ և հետո նոր տնտեսական բնույթ⁴⁸, ապա Վանի թագավորությունում, ըստ երևույթին, ճիշտ հակառակը:

Nasābu-ի քաղաքականությունն արամեացիների պարագայում չլուծեց քաղաքականության առջև ծառացած բուն խնդիրներն այն առումով, որ նրանք նոր տարածքներում չծուլվեցին իշխող բնակչությանը:

Երևույթն ընդհանրական կարելի է համարել նաև Բաբելոնիայի առումով: Եթե նախկինում բաբելացիներին հաջողվել էր ուժացնել ամորեացիներին և քասսիտներին, ապա խնդիրն այլ էր հիմնականում գյուղական համայնքներում բնակվող երկու արևմտասեմական ծագում ունեցող ցեղերի՝ արամեացիների և քաղդեացիների առումով⁴⁹:

Արամեացիների դեպքում տեղի ունեցավ ճիշտ հակառակը: Նրանք մշակութային և տնտեսական առումով այնքան մեծ ազդեցություն ունեցան ասորեստանցիների վրա, որ համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում վերջիններս սկսեցին ծուլվել նրանց: Դեռ ավելին, արամեացիները շարունակեցին պահպանել իրենց հատուկ ցեղային կառուցվածքը, անձնական արամեական հատուկ անունները և նույնիսկ շարունակեցին ակտիվ մասնակցություն ունենալ Բաբելոնիայի ներքին կյանքում: Նրանք հիմնականում բնակություն էին հաստատել Տիգրիս գետի ստորին հոսանքի շրջանում, Նիպպուր քաղաքի շրջակայքում և մասամբ էլ՝ Հյուսիսային Բաբելոնիայում:

Ք.ա. VII դ. արամեական ցեղերից ամենահայտնին Գամբուլուն էր⁵⁰: Ինչպես նշում են Բ. Մազարը, Հ. Թադմորը և այլք, սկզբում արամեներենը դարձավ Ասորեստանի երկրորդ պաշտոնական լեզուն, հետո տերության երկրորդ լեզուն և վերջապես Միջագետքի ու Մերձավոր Արևելքի բազմաթիվ ժողովուրդների մայրենի լեզուն⁵¹:

⁴⁷ Oded B., Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, pp. 33-40.

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 55-74:

⁴⁹ Brinkman J.A., A Political History of Post-Kassite Babylonia, pp. 260-285; Նույնի, Prelude to Empire: Babylonian Society and Politics, 747-626 B.C., Philadelphia, 1984, p. 12 n. 41.

⁵⁰ Brinkman J.A., Babylonia in the Shadow of Assyria (747-626 B.C.), CAH, III/2, 1991, p. 8.

⁵¹ Mazar B., The Aramean Empire and its Relations with Israel, The Biblical Archaeologist, 1962, 25/4, p. 111; Tadmor H., The Aramaization of Assyria, pp. 451-455; Parpola S., National and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyria Identity in Post-Empire

Շուտով, ինչպես արդեն նշեցինք՝ սկսած Ք.ա. VI դ., արամեերենը հանդես էր գալիս որպես *lingua franca*:

Եվ եթե հետագայում արամեացիների ազդեցությունը տեղաբնիկների վրա հիմնականում կրում էր մշակութային բնույթ, ապա իրավիճակն այլ էր նրանց ցեղակից քաղդեացիների առումով՝ որոնք ինչպես հետագայում կտեսնենք՝ կարողացան նույնիսկ հասնել քաղաքական լուրջ հաջողությունների:

Չնայած քաղդեացիներն ավելի ուշ ներթափանցեցին կամ էլ վերաբնակեցվեցին Մերձավոր Արևելքի տարբեր շրջաններում, միևնույն է, նրանք վարում էին ավելի նստակյաց կյանք և ավելի համախմբված էին, քան արամեացիները⁵²: Բաբելոնիայի տարածքում գոյություն ունեին երեք մեծ և երկու փոքր քաղդեական ցեղեր: Քաղդեացիները պահպանում էին իրենց հատուկ ցեղային ապրելակերպը և ինչպես արամեացիները՝ նշված ժամանակահատվածում չծովվեցին տեղաբնիկներին: Նրանք իրենց ակտիվ մասնակցությունն էին ցուցաբերում նաև միջազգային առևտրում: Ամեն մի քաղդեական ցեղախումբ անվանված էր որպես «Այսինչ ցեղային առաջնորդի կամ առասպելական նախահոր Տուն» (Bit): Քաղդեական այդ երեք խոշոր ցեղերն էին՝ Եփրատ գետի ստորին հոսանքի շրջանում, Ուրուկ քաղաքից հյուսիս՝ Բիթ - Ամուկանին, Բիթ-Դակկուրին՝ Բորսիպպայից հարավ, սակայն սրանք երբեմն ավելի ակտիվ էին գործում անմիջապես Բաբելոն քաղաքի շրջակայքում, և Բիթ - Յակինը, որը միաժամանակ քաղդեական ցեղերից ամենահզորն էր, տիրապետող դիրք ուներ Ուր քաղաքի շրջակայքում գտնվող հողերի վրա, ինչպես նաև արևելքի ճահիճներում (Շուվի երկիր)⁵³:

Հարկ է նշել նաև այն հանգամանքը, որ Բաբելոնիայում հակաասորեստանյան ելույթները գլխավորում էին հենց քաղդեացի առաջնորդները⁵⁴: Բաբելացիների հետ միասին նրանք ձգտում էին

Times, Journal of Assyrian Academic Studies, 2004, vol. XVIII, 2, p. 4; Дьяконов И., Типы этнических передвижений в ранней древности, с. 8 прим. 5.

⁵² Brinkman J. A., Babylonia in the Shadow of Assyria (747-626 B.C.), p. 9.

⁵³ Ibid.: p. 9.

⁵⁴ Brinkman J. A., Babylonia in the Shadow of Assyria (747-626 B.C.), p. 14.

ընդլայնել հակաասորեստանյան խմբավորման աշխարհագրական տարածքը և շատ հաճախ դիմում էին էլամցիների (իսկ, քանի դեռ Բաբելոնիան ու էլամը համագործակցում էին, նշանակում էր, որ Ասորեստանի խնդիրները տարածաշրջանում բավականին լարված բնույթ էին ստանում, իսկ սրա հետ էլ զուգահեռ՝ սրվում էր նաև միջազգային հարաբերությունները) ու արաբների օժանդակությանը:

Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ արաբների կողմից դեպի Բաբելոնիա ներխուժման կամ էլ այն իրենց ազդեցությանը ենթարկելու միտումներ էին նկատվում: Վերջինիս մասին են վկայում եփրատ գետի ավազանում մի քանի արաբական տեղանունները⁵⁵ և այլն: Այդպիսի հակաասորեստանյան խմբավորման վերաբերյալ որպես վառ օրինակ կարելի է բերել այն փաստը, որ Բաբելոնի թագավոր Մարդուկ-ապլա-իդդին II-ը (Ք.ա. 721-710 և 703 թթ.)՝ Ք.ա. 703 թվականին համախմբեց մի պատկառելի միություն, որի մեջ ներգրավված էին քաղղեացիները, արամեացիները, էլամցիները և արաբները⁵⁶:

Ինչևէ, պետք է նշել նաև, որ ոչ բոլոր քաղղեական ցեղերն էին հանդես գալիս հակաասորեստանյան ելույթներով: Նույնիսկ, ինչպես վկայում է Ասարխադդոնի (Ք.ա. 681-669 թթ.) մի արձանագրությունը, ասորեստանյան բանակում կային քաղղեացի զինվորներ ու հրամանատարներ⁵⁷:

Դեռևս Ք.ա. II հազարամյակի վերջերին Իրանական բարձրավանդակի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում հետագա Մարաստանի տարածքում, հաստատվեցին տարբեր էթնիկական ծագում ունեցող ցեղեր, որոնք ստեղծեցին մանր իշխանություններ: Այդ ցեղային խմբերից էին՝ կուտիները, լուլուբեյները, կասսիտները, խուրիները, իրանախոս տարբեր ցեղեր, արամեացիները և այլն: Իսկ Ք.ա. IX-VIII դդ. ընթացքում, Մարաստանի տարածքներում բնակչության թվաքանակի ավելացում է նկատվում, իսկ արդեն Ք.ա.

⁵⁵ Eph'al I., "Arabs" in Babylonia in the 8th century B.C., *Journal of the American Oriental Society*, 94, 1974, pp. 108-115.

⁵⁶ Brinkman J. A., *Prelude to Empire*, p. 57 n. 268.

⁵⁷ Borger R., *Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien*, Graz, 1956, S. 52:12; Brinkman J.A., *Prelude to Empire*, pp. 106, 183, 188.

VII դ. Իրանական բարձրավանդակի հյուսիս-արևմուտքում և հարակից շրջաններում աճում է մարերի ազդեցությունը: Դարերի ընթացքում իրանալեզու՝ մասնավորապես պարսկական, և ոչ իրանալեզու էթնիկական տարրերի անընդհատ տեղաշարժերի արդյունքում փոփոխման էին ենթարկվում նրանցով բնակեցված տարածքների աշխարհագրական սահմանները⁵⁸:

Այսպիսով, տարածաշրջանում, վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում էթնոքաղաքականությունը որպես երկրի արտաքին ու ներքին քաղաքականության կարևորագույն բաղադրիչ՝ ընդգծված հանդես էր գալիս Ասորեստանում և Վանի թագավորությունում: Այս պարագայում այն կրում է զուտ տարածաշրջանային բնույթ և իրականացվում էր զանգվածային վերաբնակեցումների միջոցով: Իսկ դրանց արդյունքում, ճիշտ է, փոփոխվում էր տվյալ տարածաշրջանի էթնիկական պատկերը, և նվազում էր վերաբնակվողների ըմբոստության հավանականությունը⁵⁹, այս էլ միայն ուժեղ ռազմական մեքենայի պարագայում, սակայն նույն մեքենայի քայքայումը հանգեցրեց Ասորեստանի և Վանի թագավորության անկմանը: Եվ եթե առաջինում իշխանությունը շարունակում էր գտնվել սեմիտների ձեռքում, ապա Վանի թագավորությունում գրեթե ամբողջապես անցել էր հնդեվրոպացիներին:

Սույն աշխատանքը եզրափակենք Ն. Ադոնցի մեկնաբանությամբ՝ «Այն հեղափոխությունը, որ կատարվեց մեր թվականությունից առաջ VII դարի վերջում և կործանեց Ասորեստանը, Վանի թագավորությունը և բազմաթիվ այլ պետություններ, էական նշանակություն ունեցող մի նոր դարագլուխ բացեց մարդկության պատմության մեջ: Այն հեղաշրջեց հին աշխարհի քաղաքական պատկերը: Սեմականությունը, որ դարեր ի վեր ապահովել էր իր համար առաջին տեղը պատմության թատերաբեմին, վերացավ, առաջնությունը՝ զիջելով հնդեվրոպական տարրին»⁶⁰:

Իհարկե, անվանի գիտնականն իրավացի է, սակայն այդ տեսակետին պետք է բավականին զգույշ մոտենալ, քանզի, ինչպես

⁵⁸ Diakonoff I., *Media, The Cambridge History of Iran*, Cambridge, 1985, vol. 2, p. 36ff.

⁵⁹ Oded B., *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, pp. 41-54.

⁶⁰ Ադոնց Ն., *Հայաստանի պատմություն*, Երևան, 1972, էջ 287:

արդեն նշեցինք, եթե քաղաքական առումով գերիշխանությունը գտնվում էր վերջիններիս ձեռքում, ապա մշակութային առումով առաջինները բավականին ուշ զիջեցին իրենց տեղը:

ROOSLAN TSAKANYAN

THE POLICY OF MASS DEPORTATIONS IN ASSYRIA AND KINGDOM OF VAN IN VIII-VII CENTURIES B.C.

Discussing the problems of the policy of mass deportations of the Assyrian and Urartian kings' it may be assumed that in both countries it was almost the same character. But it is possible that the policy of mass deportations' against conquered peoples in their countries was originally recorded in the state of Van. Moreover it is not excluded that the Assyrians could borrow this policy from the Van kingdom. They carried out displacements of population by force generally with the political purpose in Assyria, with the economic purpose in kingdom of Van. Such policy caused ultimately, in both countries changes of the ethnic picture and as a result, the decline of both states. In addition the author offers Akkadian verb *nasāhu* (*našāhu*, *iss(š)uḥ*)- «to root out», «destroy», «drive», and the Urartian verb *tamḥ* (*u*)?, *tašm(u)*?, *naḥ* (*u*)? - «displace» as terms for the mass deportations' policy.